

UDK 930-051Mandić, D.(044.2)

930-051Solovjev, A.(044.2)

27-877(497.6)

Pregledni rad

Primljeno: 11. veljače 2018.

Prihvaćeno za objavljivanje: 1. lipnja 2018.

CRKVA BOSANSKA U KORESPONDENCIJI IZMEĐU DOMINIKA MANDIĆA I ALEKSANDRA V. SOLOVJEVA

Dijana KORAC, Mostar

U bogatoj rukopisnoj ostavštini hrvatskog povjesničara fra Dominika Mandića nalazi se i njegova korespondencija s eminentnim povjesničarom Aleksandrom Vasiljevičem Solovjevim, a koja je nastala u razdoblju od 1957. do 1966. godine. U tim pismima nalaze se zanimljiva razmišljanja te dvojice povjesničara o pojedinim znanstvenim temama, posebno o nekim pitanjima koja se odnose na Crkvu bosansku, a koja je u određenom razdoblju zaokupljala obojicu povjesničara u njihovim znanstvenim istraživanjima. U korespondenciji je posebno zanimljivo pismo u kojem Solovjev daje Mandiću primjedbe na njegovo djelo o Crkvi bosanskoj te Mandićev odgovor na te primjedbe.

KLJUČNE RIJEČI: *Dominik Mandić, Aleksandar Vasiljevič Solovjev, Crkva bosanska, korespondencija, znanstvena istraživanja.*

Uvod

Osobna ostavština hercegovačkog franjevca Dominika Mandića¹ ima oko 35.000 dokumenata koji se, prema njegovoj oporučnoj želji, čuvaju u Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije.² Mandićeva rukopisna ostavština čuva mnoge podatke o njegovoj korespondenciji s mnogim tadašnjim eminentnim znanstvenicima, među kojima je i ugledni

¹ Osnovne podatke o Dominiku Mandiću vidi: Robert JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 236-238. O Mandiću više: Bazilije PANDŽIĆ, *Životopis dr. fra Dominika Mandića, OFM*, Chicago, 1994.; Robert JOLIĆ (ur.), *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.). Zbornik radova sa znanstvenoga simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti*, Mostar – Zagreb, 2014.

² Tu je arhivsku građu, prema Mandićevoj oporučnoj želji (17. rujna 1972.), fra Bazilije Pandžić, koji se u to vrijeme nalazio u Rimu, trebao proslijediti u navedeni arhiv u Mostaru »kada to budu dopustile tamošnje prilike«. Riječ je o građi iz razdoblja od 1939. kada je Mandić otišao u Rim preuzeti dužnost generalnog definitora franjevačkog reda pa do njegove smrti 1973. godine u Chicagu. U svojoj oporuci Mandić također navodi da je čuvao sva primljena pisma kao i duplikate svojih pisama, počevši od 1915. godine, ali je većina njegove korespondencije od 1915. do 1939. uništena 1945. godine kada su partizani ušli u samostan na

povjesničar Aleksandar V. Solovjev.³ Naime, tu je dvojicu povjesničara, između ostaloga, povezivao i znanstveni interes za Crkvu bosansku, koju su obojica smatrali heretičkom, odnosno »bogomilskom« Crkvom, a njihova korespondencija se, prema sačuvanoj građi, odvijala u razdoblju od 1957. do 1966. godine. Riječ je o ukupno dvanaest pisama i četiri poštanske karte,⁴ opsegom od jedne do četiri stranice s jasnim vremenskim oznakama. Njihova su pisma pisana s obostranim poštivanjem.

Uvidom u njihovu cjelokupnu korespondenciju može se vidjeti da su u razdoblju od 1957. do 1966. godine izmijenili više pisama i raspravljali o nekim historiografskim temama, iznoseći ponekada posve oprečna razmišljanja. Najčešća tema bila je Crkva bosanska, bilo da je riječ o njihovim promišljanjima o pojedinim pitanjima vezanim uz tu Crkvu bilo pak o Mandićevu izvješću o izdanju njegove knjige *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, traženju određene pomoći tijekom njezina pisanja,⁵ te njegova zamolba Solovjevu da mu dadne svoje opaske na tekst koji govori o nestanku Crkve bosanske, a koji je pripremao kao dodatak toj knjizi za njezino izdanje na talijanskom jeziku. No, posebno je zanimljivo pismo u kojem Solovjev daje primjedbe na Mandićevu studiju o Crkvi bosanskoj te njegov odgovor na te primjedbe. Manji pak broj podataka odnosi se na njihova promišljanja o postanku Vlaha te Solovjevova zapažanja o nekim podacima koje je Mandić objavio u svojim djelima koja mu je poslao. S vremenom su, čini se, razvili prijateljski odnos pa je Solovjev pomogao Mandiću prilikom objavljivanja članka »Dalmatia in the Exarchate of Ravenna from the middle of the VI until the middle of the VIII century«, u uglednom časopisu *Byzantion*, te je također napisao članak za zbornik posvećen 75. obljetnici Mandićeva života, što ga je pripremao Hrvatski povijesni institut u Rimu.

1. Korespondencija Mandić – Solovjev

Mandićeva korespondencija sa Solovjevim počela je, prema Mandićevoj sačuvanoj ostavštini, 1957. godine. Naime, 24. siječnja te godine Solovjev u pismu zahvaljuje Mandiću na poslanoj raspravi »Postanak Vlaha prema novim poviesnim istraživanjima«,⁶ za koju

Širokom Brijegu. O tome vidi u: Dominik MANDIĆ, »Curriculum vitae«, *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.). Zbornik radova sa znanstvenoga simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti*, str. 36.

³ O Aleksandru V. Solovjevu vidi: Sima AVRAMOVIĆ, »Solovjev (Solovjev) Aleksandar Vasilijevič«, *Enciklopedija srpske istoriografije* (ur. Sima ĆIRKOVIĆ – Rade MIHALJČIĆ), Beograd, 1997., str. 640-642. Valja napomenuti da je Crkva bosanska bila tema i u Mandićevoj korespondenciji s još nekim znanstvenicima (Jaroslav Šidak, Đorđe Sp. Radojičić, Muhamed Tajib Okić, Josip Hamm, Ivan Dujčev i drugi). O tome više u: Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije (dalje: AHFP), Mandićeva ostavština, sv. 6, 7, 13, f. passim.

⁴ U navedenoj korespondenciji Mandić je pošiljatelj 9 pisama, a u 3 pisma i 4 poštanske karte je adresat. Također, uvidom u korespondenciju može se zaključiti da su izmijenili još tri pisma (jedno Solovjevo i dva Mandićeva), koja nismo uspjeli pronaći.

⁵ U potrazi za fragmentom Batalova evanđelja koji se nalazi u Gosudarstvenoj publicnoj biblioteci u tadašnjem Lenjingradu, tijekom pisanja te knjige, Mandić se, osim Solovjevu, za pomoć obraćao još nekim znanstvenicima. O tome u: Dijana KORAC, »Mandićevi izvori i literatura za znanstveni rad«, *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.). Zbornik radova sa znanstvenoga simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti*, str. 793.

⁶ Riječ je o djelu: Dominik MANDIĆ, »Postanak Vlaha prema novim poviestnim istraživanjima«, *Hrvatska misao*, sv. 18-19, Buenos Aires, 1956., str. 1-48.

Solovjev kaže: »Vrlo je duhovita, a ipak fantastična«, te u istom tonu nastavlja davati Mandiću primjedbe na njegove teze iznesene u toj raspravi.⁷ Mandić mu na to pismo odgovara početkom veljače (7. veljače 1957.) u kojem potanko odgovara na svaku njegovu primjedbu.⁸ Nakon toga, do 1961. godine nema sačuvanih pisama, kada počinje njihovo dopisivanje koje će trajati do 1966. godine, a u tim je pismima gotovo redovito jedna od tema bila i Crkva bosanska. Naime, radeći na knjizi o Crkvi bosanskoj,⁹ Mandić je u svojim pismima obavještavao Solovjeva o njezinu nastanku, ali i tražio određenu pomoć. Tako u pismu od 8. ožujka 1961. Solovjev zahvaljuje Mandiću na poslanom prvom svesku »BiH«,¹⁰ te navodi kako ga raduje što Mandić piše drugi i treći svezak.¹¹ Solovjev potom izražava zadovoljstvo što se slažu u pitanju Crkve bosanske, iskazujući nadu da će Mandić u svojoj knjizi osvijetliti mnoga pitanja u vezi te Crkve. O tome navodi: »Milo mi je što se potpuno slažemo u pitanju 'crkve bosanske'. Jasnije je da je ona bila bogomilska, neomanihejska. Čudim se kako mogu franjevci, kao pok. Leo Petrović ili Marko Vego, tvrditi da je ona bila 'pravovjerna'. Onda ispada da su vekovni napori franjevac da Bosance privedu pravoj kršćanskoj veri, bili samo obmana te da su franjevci, kada su tvrdili da se bore protiv krivoveraca (patarena, manihejaca) samo lagali i lažno obavještavali rimske pape. Verujem da ćete vi ovo pitanje potpuno prečistiti.«¹²

U nastavku pisma Solovjev piše kako trenutno ne radi na »bogomilskom pitanju«, jer predaje »langues et littératures slaves« te ima puno posla. Osim toga, navodi kako priprema prijevode svih djela Fjodora Mihajloviča Dostojevskog i Lava Nikolajeviča Tolstoja, koja izlaze u Švicarskoj na francuskom jeziku.¹³ Iz tog pisma također saznajemo da je tom prilikom Mandiću poslao i četiri separata, za koja pretpostavlja da ih Mandić nema a koja bi mu mogla pomoći u njegovu istraživanju, te ga moli da mu ih vrati jer su to posljednji primjerci koje ima kod sebe. Osim toga, Solovjev mu šalje još jedan članak, kako napominje u pismu »(na nemačkom jeziku) za Vas lično; ako Vam treba, možete slobodno preštamovati slike«¹⁴.

Mandić odgovara 7. lipnja 1961. godine pismom u kojem potvrđuje primitak poslanih separata, koje mu već vraća, a za koje kaže da ih je sve pročitao, osim onoga koji mu je poklonio, to jest »Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern«. Mandić navodi kako su listovi »s bogomilskim križevima (Tafel X i XI)« u djelu koje mu je poslao slabo čitljivi pa se interesira ima li Solovjev izvorne slike jer bi ih on želio otisnuti u svojoj knjizi o Crkvi bosanskoj. Mandić nadalje potanko piše o svojoj knjizi

⁷ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 6, m. 4, f. 7–8.

⁸ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 1.

⁹ Riječ je o drugome svesku Mandićeve trilogije koja nosi naslov: *Bosna i Hercegovina. Povjesno-kritička istraživanja*, a ovaj svezak je naslovljen *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago, 1962.

¹⁰ Dominik MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Chicago, 1960.

¹¹ »Radujem se što ste napokon mogli da objavite ovo delo čitavog vašeg života i što spremate drugi i treći svezak. Neka vas Bog poživi i vam pruži snage da to veliko delo dovršite!« AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 2r. Iako se iz ovih navoda može naslutiti da se Solovjevu ranije Mandić javio pismom, u Mandićevoj ostavštini to pismo nismo uspjeli pronaći.

¹² AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 2r.

¹³ Isto.

¹⁴ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 2v. Riječ je o njegovu članku: Alexander V. SOLOVIEV, »Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern«, *Völker und Kulturen Südosteuropas*, München, 1959., str. 173–198.

Bogomilska crkva bosanskih krstjana, za koju kaže da se primiče kraju i da je sve napisano, osim posljednjih dvadesetak stranica koje planira skoro dovršiti, i da bi knjiga trebala izići do kraja godine, to jest u listopadu. O knjizi Mandić kaže: »Mnogo sam posvetio brige istraživanju početaka i povjesnoga razvoja bosanskih krstjana. Na osnovu svega, ja sam došao do zaključka, da su bogomilstvo unijeli u Bosnu bosanski trgovci za cara Ivana Cimiska od god. 971. – 76., a da je bogomilska crkva (biskupija) ustanovljena u Bosni za bugarske vladavine od oko 999. – 1018. god. Po novom ispravnijem tekstu Batalova ulomka, napose rastumačivši pravo značenje riječi: 'redov' i 'red crkve', ja sam došao do zaključka, da i prvi stup imena u tom ulomku predstavlja popis bosanskih djeda od početka 11. stoljeća do god. 1222.«¹⁵

Na kraju pisma Mandić moli Solovjeva da mu na njegov trošak nabavi fotografske snimke Batalova evanđelja iz Lenjingrada, predlažući kako bi možda najbolje bilo da Sveučilište u Ženevi, na kojem Solovjev radi, službeno zatraži te dokumente od biblioteke u Lenjingradu, te pritom pojašnjava kako planira u svojoj knjizi o Crkvi bosanskoj objaviti »cijeli Batalov ulomak prema točnom čitanju«. Pritom također navodi kako je Vladimir Mošin u »Vajsovu zborniku«¹⁶ objavio da je Jaroslav Šidak došao do ispravnijeg teksta u kojem stoji: »u red crkve prije g(ospodi)na Našego Rastudija«. Osim toga, navodi kako planira na kraju te knjige objaviti i »fotografski snimak i novo čitanje Ispovijedi bosanskih krstjana na Bilinu Polju god. 1203. U izvorniku piše, izmegju drugoga, 'Drageta' a ne 'Bergela' kako Theiner i Smičiklas donose.«¹⁷

Solovjev uskoro odgovara (18. lipnja 1961.) na Mandićevo pismo i zamolbu u vezi traženih izvornih crteža. U pismu najprije izražava radost što će Mandić uskoro objaviti svoje »djelo o bogumilima«. Za tražene izvorne crteže navodi kako ih je osobno crtao i da su ostali u tiskari, te mu preporučuje da angažira nekoga crtača koji bi mu crteže precrtao tušem, napominjući kako ga to neće stajati mnogo. Nadalje mu preporučuje da za Batalov ulomak nije potrebno pisati u Lenjingrad jer se slika može pronaći u djelu Petra Aleksejeviča Lavrova, »Paleografičeskoe obozrenie kirillovskago pisma«, *Enciklopedija slavianskoi filologii*, 4/1-2, Petrograd, 1914., koje po njegovu mišljenju može pronaći u nekoj biblioteci u SAD-u, a on mu može poslati, ukoliko želi, snimak koji mu je poslao Vladimir Mošin.¹⁸

Na kraju se osvrće na Mandićeva razmišljanja o bosanskim djedovima a koja je Mandić iznio u prethodnome pismu. O tome Solovjev kaže: »Ne bih se složio s tim da sa prvih 16 imena - popis bosanskih djeda od poč. 11. stoljeća, pošto se 'Dragice, Lubin, Dragata' spominju zajedno u aktu 1203 g. Meni izgleda da nijedan od njih nije 'djed', nego da su to članovi 'reda' stvorenog krajem XII v. Oni nisu imali djeda. Poslije g. 1203 pojavio se iz Splita Rastudije Aristodije, reorganizovao red i postao njegov pravi djed (господин).«¹⁹

¹⁵ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 7.

¹⁶ Riječ je o radu: VLADIMIR MOŠIN, »Rukopis pljevaljskog Sinodika pravoslavlja«, *Slovo* (»Vajsov zbornik«), sv. 6-8, Zagreb, 1957., str. 154-177.

¹⁷ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 7.

¹⁸ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 5r-5v.

¹⁹ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 5v.

Mandić i u sljedećem pismu od 14. rujna 1961. godine ponovno moli Solovjeva da mu preko svojeg Sveučilišta nabavi »fotografije od cijeloga Batalova ulomka koji se nalazi na četiri listića«, jer, kako kaže: »Kod Lavrova je otisnut samo 1 list 2v. a ja bih želio objelodaniti i druge bilješke toga ulomka.« Također ga moli da mu pošalje fotografske snimke V. Mošina. Nadalje ga obavještava o svojoj knjizi navodeći: »Moje djelo 'Bogomilska crkva bosanskih krstjana' izaći će malo po veliko, oko 450 stranica. Gledao sam pitanje sa svih strana obraditi i s tim u vezi sam pretresao opću organizaciju i povijest bogomilsko-katarskoga pokreta u Srednjem vijeku, i došao sam do novih rezultata. Djelo se već tiska i bit će gotovo za 2 mjeseca. Čim se uvežu prvi svesci, jedan primjerak poslat ću Vam na poklon.«²⁰

Na to Mandićevo pismo Solovjev nije odgovorio i nije mu nabavio tražene fotografske snimke iz Lenjingrada, a razlozi se mogu vidjeti iz njegova odgovora na sljedeće Mandićevo pismo. Naime, sljedeće sačuvano pismo je ono koje je Mandić 10. svibnja 1962. godine uputio Solovjevu, a iz njega vidimo da mu je prije tri tjedna poslao svoju knjigu *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. U pismu o toj knjizi Mandić piše: »U to djelo uložio sam mnogo duševnih napora i tjelesnoga truda, pa se nadam, da će biti korisno za napredak znanosti i za pravilno i konačno riješenje zamršenoga pitanja bosanskih krstjana. – U djelu sam se češće služio Vašim vrijednim radnjama, iako sam se ovdje ondje morao udaljiti od Vaših teza, jer su mi tako govorili izvori, kako sam ih ja shvaćao. S Vašim dopustom poslužio sam se i nekim Vašim crtežima, na čemu sam se zahvalio u Predgovoru. – Bilo bih mi drago, kada bi se Vi osvrnuli na moj rad u Byzantion-u. To bi bilo korisno, jer moj rad prelazi uske granice naše domaće povijesti, budući da sam ja zahvatio cijelo bogomilsko-katarsko pitanje i iznio novih pogleda o novo-manihejskom pokretu i njegovoj unutarnjoj organizaciji.«²¹

Nakon što je primio to Mandićevo pismo i njegovu knjigu o Crkvi bosanskoj, Solovjev piše Mandiću 27. svibnja 1962. godine. Najprije mu zahvaljuje na knjizi a zatim navodi kako ga raduje što se Mandić vratio koncepciji Franje Račkog nakon »elukubracija« Vase Glušca, Jaroslava Šidaka i Lea Petrovića, »koji su proglašavali papinske bule i franjevačke izveštaje za 'nepouzdanе izvore' i stvarali magloviti pojam o 'pravovjerju' (ili čak pravoslavlju) bosanske crkve«. Za Mandićevu knjigu kaže da je »iscrpna i temeljita« i da će se rado na nju osvrnuti u časopisu *Byzantion*.²² Nakon toga Solovjev se ispričava što mu nije odgovorio na pismo u kojem ga je ponovno molio za fotografije iz Lenjingrada. Kao razlog navodi da je bacio kovertu, a da na pismu nije bilo Mandićeve adrese pa je čekao novo pismo. Napominje kako mu i nije bio u mogućnosti pomoći jer ne poznaje nikoga u navedenoj biblioteci i da je u vezi toga pisao V. Mošinu, koji je radio u toj biblioteci, ali je on na njegovu zamolbu odgovorio negativno. Nakon toga Solovjev zahvaljuje »na lepim rečima o mojim radovima u Predgovoru«, govoreći nadalje: »Na žalost, u tekstu sam slabije prošao.«²³

²⁰ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 6.

²¹ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 8.

²² AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, m. 4, f. 38r.

²³ *Isto*.

Slijedi niz primjedaba koje Solovjev iznosi. U tome pismu najprije piše: »Vi me navodite nekoliko puta u tekstu, ali samo kada imate nešto da mi zamerite, i to ponekad nepravedno. Na primer, vi tvrdite na str. 58 i bilj da je po mojem mišljenju: 'Belesmenca bio neko vrijeme 'djed' bosanske bogomilske crkve'. Čudim se tome: uzmite moja 'Svedočanstva', na str. 65 ja jasno govorim: 'kao duhovni poglavar crkve (Albanensis) sklonio se u Bosnu. Kao duhovni poglavar mnogih dualističkih crkava, uživao je osobiti ugled u Bosni; stoga se njegovo ime navodi ispred bosanskog djeda Aristodija-Rastudija'; na str. 99 ponavljam: 'u zvaničnom sinodiku... imena vodja patarenskog biskupa pokreta u Bosni: verinskog biskupa Belizmenca i bosanskog djeda Aristodija'. Dakle, po mom mišljenju Belizmenec se sklonio u Bosnu ali uživao tamo osobiti ugled, ispred bosanskog djeda. To samo tvrdite Vi: 'njega je Rastudije priznavao kao svoga učitelja i vođu u novo-manihejskom pokretu.' (str. 146) Ovo je moje mišljenje, ali Vi ga iznosite kao Vaše, protiv onoga pogrešnog koje ste mi podmetnuli. Žalim ovaj nesporazum koji kvari Vašu knjigu.«²⁴

Osim toga Solovjev Mandiću zamjera i što u svojoj knjizi nije spomenuo da je on (Solovjev) prvi analizirao Batalov ulomak i da je Mandić svakako trebao spomenuti jednu pogrešku Ljubiše Stojanovića, koju je Solovjev uvidio tek nakon što mu je na to skrenuo pažnju V. Mošin. O tome u pismu Solovjev navodi: »Žalim isto što niste spomenuli da sam ja prvi analizirao Batalov odlomak i utvrdio da su 12 imena - imena djedova od Rastudija do Ratka (Vj. učenje, 29). Trebalo je spomenuti fatalnu nemarnost Lj. Stojanovića koji je ispustio reč 'prije' i time stvorio pojam o 'redu crkve gospodina Rastudija' u koju su se upisali 16 prethodnih1)'. Stoga, posle identifikacije Dragića, Ljubina i Dražete, morao sam ih držati za izvremenske a ne za prethodnike Rastudija. Tek kada je VI. Mošin upozorio J. Šidaka i mene, da na slici u albumu Lavrova stoji reč 'prije', postalo mi je jasno (kao i Vama) da su ta šesnaestorica - prethodni djedovi od početka XI veka.«²⁵

Pod bilješkom 1 u navedenom pismu Solovjev piše: »1) Medjutim, vi velite (str. 92) Solovjeva tvrdnja... ne može biti ispravna ne spomenuvši da me je zaveo Lj. Stojanović.«²⁶ Nadalje, u istom pismu Solovjev daje i sljedeće tumačenje: »Smatram da 'Se pišu pred' rečenie redove' ne može se prevesti kao 'Ovako se pišu gore rečeni biskupi', jer je 'redove' accusativus a ne nominativus, a enklitika se ne može stajati na prvom mestu u rečenici (po pravilima hrvatskog i dr. slavenskih jezika). 'Ce' znači 'Ecce' [...] Dakle značaj je rečenice: 'Ecce scribo.' 'Eto pišem gore rečene redove, koji su se upisali u red crkve.' Smisao je rečenice još uvek nešto nejasan.«²⁷

U tom pismu Solovjev se osvrće također i na Mandićev navod kako po Solovjevu mišljenju u Radosavovu zborniku nije sačuvana »patarenska misa« navodeći: »Na str. 90 Vi tvrdite da 'nije tačno moje mišljenje da je u Radosavovu zborniku nije sačuvana 'patarenska misa'. Ja velim da je to 'skraćena služba božja koja ne nalikuje nikako... na katoličku misu.' Vi tvrdite da je 'taj opći obred dolazio i kod katarskog blagoslova posvećenog hljeba ali je tada bio popraćen s drugim obrednim rečima i činima'. (s. 90). Medjutim na str. 348, kada navodite po Anzelm Aleks. obred blagoslova kruha, navodite iste reči što i u

²⁴ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, m. 4, f. 38v.

²⁵ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, m. 4, f. 39r.

²⁶ *Isto.*

²⁷ *Isto.*

Rados. zborniku, samo skraćene, nema drugih. Dakle imao sam pravo da obred u Rados. zborniku i katarskom ritualu zovem ‘bogomilsko-katarskom misom’, kao što činite i Vi na str. 347.«²⁸

Solovjev također zamjera Mandiću i što ga nije naveo u dijelu gdje govori o antropomorfnom križu, koji su poštovali pavličani i bogomili. O tome stoji sljedeće: »Još jedna zapažnja: na str. 379-382 vi govorite o antropomorfnom križu, koji su poštovali pavličani i bogomili. To sam dokazao još god. 1949., zatim podrobnije u ‘Simbolici’ 1956. g. Vi navodite u prim. 187 moje izvore: Migne, PG 104,1284, Manichaen Psalm-book II 86, ali niti u tekstu niti u primedbi nema spomena mojem imenu, nema ga ni ispod tablica na str. 380-381 (iako ste to spomenuli u predgovoru).«²⁹

Na kraju pisma Solovjev navodi kako je utvrdio jednu pogriješku i kod sebe i kod Mandića. O tome govori: »Moram primetiti da smo u tumačenju jednog teksta obojica pogrešili: to je ‘vira/dina’ (str. 447 i 448). Sada vidim da to nije Stari Zavjet, nego prošireni ikavizam...« Na kraju zaključuje: »Dakle, u oba slučaja govori se o ‘jedinoj veri’ bogomilskoj, a ne o Starom Zavjetu.«³⁰

Solovjev završava riječima: »Prekidam pismo pošto sam već mnogo napisao. Želim Vama od srca što više zdravlja i duševnih snaga da završite treću svesku Vašeg zamašnog djela. Neka Vas Bog blagoslovi!«³¹

U pismu od 2. lipnja 1962. godine Mandić odgovara na Solovjeve primjedbe. Napominje kako odmah piše svoj odgovor te mu zahvaljuje na »općoj ocjeni moga novoga djela i na Vašoj pripravnosti, da ga prikazete u ‘Byzantionu’.« Odmah na početku Mandić naglašava kako cijeni Solovjevov doprinos »ispravnom riješenju bogomilskog pitanja u BiH«, što se može vidjeti, kako navodi »iz Predgovora (str. 7) i mojih općih primjedaba o Vašim radovima na polju bogomilstva (str. 18 sl)«. Nakon toga pojašnjava zašto nije isticao Solovjevov doprinos pojedinim pitanjima Crkve bosanske navodeći: »U samoj radnji kod pojedinih pitanja ja nijesam isticao ni Vaš, niti rad drugih istraživača, jer ja nijesam imao namjeru, da pišem povijest istraživanja bogomilskoga pitanja i razna mišljenja o tome, nego samu bit bogomilstva i njegov odnošaj s kršćanskim učenjem. Kod svih pisaca o bogomilstvu, pa i kod Vas, obazirao sam se posebno na one tvrdnje (*sic!*) koje po mom mišljenju i dokumentima, koje sam donosio, nijesu bile ispravne. U tom slučaju ja sam se vodio načelom: Amicus Plato, amicus Cicero, sed magis amica veritas!«³²

Nakon toga slijedi Mandićev odgovor na »pojednosti«, koje Solovjev spominje u svom pismu. Najprije daje objašnjenje za fotografiju Batalova ulomka i navodi: »1. Za fotografiju Batalova ulomka ja sam se pomogao preko Pariza, ali je nijesam donio na kraju moga djela, kako sam želio, jer je fotografija bila dosta slaba i nije bila dobra za izradu klišeja.«³³ Na Solovjevu zamjerku da je u svojoj knjizi napisao da je po Solovjevovu mišljenju Belesmenca bio djed Crkve bosanske Mandić odgovara: »2. Istina je, Vi nigdje svim riječima

²⁸ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 7, m. 4, f. 39v.

²⁹ *Isto.*

³⁰ *Isto.*

³¹ *Isto.*

³² AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 10r.

³³ *Isto.*

ne tvrdite, da je Belesmenca bio djed Bosanske crkve. To Vam zapravo ni ja nijesam upisao kao Vaše mišljenje. Ja sam samo rekao da bi izlazilo iz Vaših premisa i tvrdnja, da bi on bio bosanskih djed god. 1223. Vi u Godišnjaku V 65 pišete: 'da je g. 1223. u Bosni postojao duhovni poglavar mnogih bogomilskih crkava... to je bio sam Belizmansa koji se već nalazio u Bosni i odatle upravljao katarskim pokretom u Francuskoj (i Italiji)'. Tu misao još jače naglasujete i dovodite u vezu s bosanskim djedom u Byzantionu XXII 96, 100 i napose u zaključku str. 104. Ja sam u mojoj radnji utvrdio, da su bosanski bogomili vjerovali, da je njihov starješina (did) nasljednik sv. Petra, vrhovni starješina bogomilske crkve. Ako je g. 1223. Belesmenca stolovao u Bosni i odatle upravljao bogomilskim pokretom od Tuluze do Macedonije, tada je on morao vršiti službu vrhovnoga poglavara bogomila i u Bosni, dotično biti njihov 'did', jer u isto vrijeme nije moglo biti više, pa ni dva, nasljednika sv. Petra i vrhovna poglavara bogomilske crkve u Bosni. Ukoliko Vi moje izraze smatrate pretjerane, ja ih u tom smislu nijesam upotrebio, i svodim ih na izloženu misao. Nadalje, ja u drugom smislu tvrdim, da je Belesmenca 'učitelj i vogja' Rastudijev, nego Vi. Po Vama je Belesmenca uživao veći ugled nego Rastudije, bio pred njim, a po mojim dokazivanjima, on je Rastudija posvetio za bosanskoga biskupa, na nj prenio apostolsko nasljedstvo i prisilio ga, da se odreče bosanskoga umjerenoga bogomilstva i primi strogo dualističko vjerovanje dragovičke crkve. Uostalom, Vi imate toliki broj utvrgjenih stavova o bosanskim krstjanima, da nije potreba, da se borite za Belesmencu, koji sigurno nije bio onaj 'antipapa' kardinala Konrada god. 1223., jer je taj antipapa umro god. 1223. ili slijedeće, kako je zabilježio R. de Wendover, koji je i sam umro 1226., a Belesmenca Verenski je živio god. 1250. – 3. Ja sam spomenuo, da Vi u Vjerskom učenju 30 - 34 tvrdite, da druga Batalova lista sadrži 'spisak bosanskih djeda od kraja 12. do kraja 14. stoljeća' (str. 92), iako su dvije rečenice, koje o tom govore, malo teško izražene i stilizirane.«³⁴

Na Solovjevu opasku za prijevod »Se pišu pred' rečenie redove« Mandić odgovara: – »4. Ne bih se s Vama složio u izlaganju značenja riječi: 'Se pišu'. Ovdje 'se' nije enklitika, nego pokazna zamjenica: ovaj, a dolazi u izvorima i mjesto: ovdje, ovako. Latinski je prijevod od 'se' - hic, a ne 'ecce'. 'se leži' (Od. Spom. 189) znači ovdje leži, a ne: Evo leži. Da stoji: 'Se pišu' prije imena bosanskih djeda, tad bi bilo vjerojatno, da je St. Kromiranin napisao: 'Ovo (ovako) pišem gore rečene redove', ali kada taj izraz stavlja iza imena, ne čini mi se naravno ni vjerojatno, da govori u prvom licu, nego bezlično: 'Ovo (=ovako) se pišu...'. Uostalom to je stvar jugoslavenskih jezikoslovaca, da te izraze prevedu u današnji jezik: za nas povjesničare je dosta, znati izraz te riječi, da se i u prednjem popisu nalaze imena bosanskih 'redova' t. j. biskupa ili djeda. Ja mislim, da Vi priznajete, da sam ja pravo protumačio izraze 'redove' i 'red' cr'kve'.«³⁵

Mandić nadalje odgovara na Solovjevu primjedbu vezanu uz Radosavov zbornik: – »5. I dalje ostajem kod toga, da se Radosavov obrednik ne smije zvati bogomilsko-katarskom 'misom', jer je to opća obredna molitva, koja se s malim iznimkama govorila kod svih bogomilskih obreda i molitava, a ne samo kod blagoslova hljeba. U navedenom Radosavovom obredu početak evanđelja sv. Ivan čini bitni sastavni dio, koji se nije čitao kod

³⁴ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 10r–10v.

³⁵ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 10v.

blagoslova hljeba. I u drugim sitnicama ima razlike između Radosavova obrednika i molitava za vrijeme blagoslova hljeba.«³⁶

Vezano uz Solovjevu primjedbu za navode o antropomorfnim križevima Mandić odgovara: – »6. Što se tiče antropomorfnih križeva, ja sam naveo na str. 102, bilješka 367. Vaše radove o tome, ali Vas nijesam spominjao na str. 379–382, jer ja sam tu dokazivao protivno onomu, što ste Vi tvrdili, naime ‘da su bosanski krstjani i njihovi vjernici u zadnjem razvojnom stupnju uistinu častili križ Isusov, za što nisam mogao navesti Vaš auktoritet. Prema tome nije Vaše ime izostavljeno iz nepažnje.’«³⁷

Nadalje Mandić daje sljedeće mišljenje u svezi »pogrješke« koju je ustvrdio Solovjev: – »7. Glede ‘vira Idina’ u Srećkovićevu evanđelju, u bosančici (*sic!*) se pisalo ‘Jedina’ sa: ‘Edina’, a ne sa ‘Idina’. Ipak kontekstu i 5. i 12. bilješke bolje odgovara ‘Jedina vira’, nego ‘Idina vira’. Prema tome Vaše sadašnje tumačenje prihvaćam. To odgovara bogomilskom shvatanju, da je njihova vjera jedino spasonosna i prava.«³⁸

Na kraju pisma Mandić obavještava Solovjeva kako radi »na nekim raspravama iz najstarije hrvatske povijesti« te da najesen planira nastaviti pisanje trećeg sveska, za što će mu, po njegovoj procjeni, trebati oko godinu dana. Pod *Post scriptum* piše: – »Molit ću Vas, da u Vašem primjerku ‘Bogomilske crkve’ str. 10, red 20 stavite: Bogomilo-katari, mjesto Boogmilo-katari, te na str. 87 red 25, da brišete Hval i stavite Radosav, i na istoj strani treći redak odozdo: M. Tentor mjesto: M. Tetor. Te su pogrješke nastale uslijed moje osutnosti (*sic!*) i tugje korekture.«³⁹

Sljedeće sačuvano pismo, odnosno poštanska karta, datira 14. lipnja 1963. godine na kojoj Solovjev zahvaljuje Mandiću na »lepom izdanju ‘Chroati catholici’«⁴⁰. U sljedećim recima Solovjev se ispričava što se nije javio ranije, iznoseći potanko zdravstvene razloge.⁴¹ Nakon toga govori kako je pogledao knjigu te kao zanimljivost navodi »kolebanje i porast broja katolika u B. i H.«, navodeći više podataka o tome iz različitih razdoblja, konstatirajući na kraju: »Dakle za 83 godine broj katolika prirastao je još za 150%. To je utešno!«⁴²

U Mandićevoj ostavštini nismo uspjeli naći odgovor na prethodno Solovjevo pismo. Sljedeće sačuvano pismo, odnosno poštanska karta ona je koju je Solovjev 10. siječnja 1964. godine uputio fra Dioniziju Lasiću, koji mu je, kako se vidi iz samog sadržaja, poslao knjigu D. Mandića. Solovjev navodi: »Srdačno zahvaljujem Vama na ljubazno poslatom poklonu – velelepnoj knjizi novih rasprava vrlo poštovanog o. Dominika Mandića, koje ću pročitati s velikim zadovoljstvom. Neka ga Bog poživi još dugo godina na korist nauke i na slavu hrvatskog naroda!«⁴³

Mandićeve riječi upućene Solovjevu nalazimo krajem 1964. godine. Naime, 12. studenoga 1964. godine Mandić piše kako se nada da se Solovjev oporavio i da je nastavio pisati

³⁶ Isto.

³⁷ AHFP, *Mandićeve ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 10v.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ AHFP, *Mandićeve ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 25r. Riječ je o djelu: Dominik MANDIĆ, *Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis*, Chicago – Roma, 1962.

⁴¹ AHFP, *Mandićeve ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 25r.

⁴² AHFP, *Mandićeve ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 25r–25v.

⁴³ AHFP, *Mandićeve ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 31r–31v.

»s Vašom poznatom marljivošću i stručnošću Vaše povijesne radove«⁴⁴. Nakon toga mu zahvaljuje na poslanom prilogu za zbornik radova, koji je povodom njegove 75. obljetnice života planirao izdati Hrvatski povijesni institut. O tome je informaciju, kako se vidi iz njegova pisma, dobio iz Rima, a ne od samog Solovjeva. Nakon toga upućuje mu sljedeću zamolbu: »Kako Vam je poznato, ja sam u mom najnovijem djelu 'Rasprave iz stare hrv. povijesti' donio raspravu: 'Dalmacija u Ravenatskom egzarchatu od sredine 6. do sredine 8. stoljeća' (str. 32-50). U toj sam raspravi, mislim, dovoljno dokazao, da je Dalmacija u to vrijeme pripadala Raveni, što su dosadašnji evropski povijesničari drukčije držali. Tu je raspravu na engleski preveo dr. Mladen Šigrović, koji žive u Engleskoj. Naslov je prevedene radnje: 'Dalmatia in the Exarchate of Ravenna from the middle of the sixth until the middle of the eighth century'. U Engleskoj radnji sam dodao samo neke male dodatke. Mislim, da bi bilo korisno za povjesnu znanost, poimence za bizantologiju, da ta rasprava na engleskom jeziku izagje u 'Byzantion'-u. Vi ste jedan od suurednika te ugledne revije, pa Vas molim, da se pobrinete, da navedena rasprava izigje u spomenutoj reviji. Raspravu ja mogu poslati na Vas u Genevu ili izravno na gosp. H. Gregoire-a, kojeg bi Vi morali o tome obavijestiti i s njim urediti tiskanje. Javite mi, kako da postupim.«⁴⁵

Na kraju obavještava Solovjeva kako će uskoro završiti treći svezak »BiH«, koji će biti naslovljen »Etnička istraživanja Bosne i Hercegovine tijekom stoljeća«, a knjiga bi trebala u tisak ići sljedeće godine.⁴⁶

Solovjev uskoro odgovara na Mandićevu zamolbu (21. studenoga 1964.), navodeći kako će se potruditi da njegov »odličan članak o Dalmaciji u Ravenskom egzarchatu izadje u 'Byzantionu'«. Predlaže Mandiću da mu pošalje tekst na engleskom jeziku, pa će ga on poslati Henriju Gregoireu.⁴⁷

Mandić uskoro šalje Solovjevu tekst rasprave »Dalmatia in the Exarchate of Ravenna« na engleskom jeziku, što saznajemo iz njegova pisma datiranog 6. prosinca 1964. godine.⁴⁸ U pismu napominje da je uradio određene korekture u tekstu te da su bilješke pisane na posebnim listovima i da Solovjev upozori urednika da trebaju ići podno stranica, a ne na kraju rasprave. Nadalje pozdravlja prof. Gregoirea te napominje Solovjevu da mu Gregoire, ako želi, može pisati na francuskom jeziku »jer ja znam francuski, budući da sam sveučilišne studije svršio u Fribourgu u Švicarskoj«. Na kraju mu zahvaljuje na susretljivosti i napominje kako bi želio imati 25 separata te rasprave.⁴⁹

U vezi te rasprave, »Dalmatia in the Exarchate of Ravenna«, Mandić ponovo piše Solovjevu 8. travnja 1965. godine. U pismu navodi kako je navedenu raspravu poslao 6. prosinca te ga zanima kada će izići u »Byzantionu«. Napominje kako bi: »Kada slog bude složen, ja bih želio imati jedan otisak za korekturu, da bi na taj način bilo manje tiskarskih

⁴⁴ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 50.

⁴⁵ *Isto*.

⁴⁶ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 50. Riječ je o knjizi Dominika MANDIĆA, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim, 1967.

⁴⁷ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 51. Članak je objavljen sljedeće godine u tom prestižnom časopisu, koji izlazi i danas. Dominik MANDIĆ, »Dalmatia in the Exarchate of Ravenna from the middle of the VI until the middle of the VIII century«, *Byzantion*, br. 34, Bruxelles, 1965., str. 347–374.

⁴⁸ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 52.

⁴⁹ *Isto*.

pogrješaka. To ću ja brzo pregledati i zračnom poštom uredniku povratiti.« Nakon toga Mandić se interesira za Solovjevo zdravlje, govoreći kako se nada da se oporavio »i da još uvijek marljivo radite na povijesti srpskih i hrvatskih zemalja«. Potom navodi kako je on dobro, da je završio u rukopisu treći svezak »BiH«, i da je planirano da ide u tisk nakon tiskanja Zbornika Hrvatskoga povijesnoga instituta, a to bi trebalo biti krajem godine ili početkom sljedeće. Napominje kako je uradio još neke izmjene u knjizi i na kraju knjige dodao poglavlje »Nestanak crkve bosanskih krstjana«, pa bi mu bilo drago čuti neki Solovjev savjet, koji bi mogao uvažiti u izdanju na talijanskom jeziku.⁵⁰ Odgovor na to pismo nismo pronašli u Mandićevoj ostavštini.

Posljednje pismo u korespondenciji Mandić – Solovjev napisano je 4. ožujka 1966. godine, kada Mandić piše Solovjevu da je iz Rima primio zbornik koji je Hrvatski povijesni institut tiskao u čast njegove 75. obljetnice života, te zahvaljuje na članku koji je Solovjev napisao »o b.h. bogomilima s vašom opće poznatom stručnošću i poznavanjem predmeta«⁵¹. Mandić u tom pismu napominje kako će u talijanskom prijevodu knjige *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* svakako spomenuti i taj Solovjevov prilog.⁵² Nadalje Mandić navodi kako se nada da je Solovjev dobro i da radi »na istraživanju povijesti raznih naroda u Jugoslaviji«. Spominje također kako je nedavno dovršio treći svezak djela o BiH i da će nositi naslov: *Etnička povijest BiH*, koju planira nakon Uskrasa poslati u Rim, jer će ga izdati Hrvatski povijesni institut. Na kraju navodi kako bi mu bilo drago čuti »koju vijest o Vašem cijenjenom zdravlju i o Vašim povjesnim radovima«⁵³.

Zaključak

Iako korespondencija Mandić – Solovjev počinje pismom u kojem Solovjev kritizira Mandićev članak o postanku Vlaha, ta dvojica poznatih znanstvenika kontakt će zadržati tijekom više godina. Mandić i Solovjev su se slagali oko nekih temeljnih pitanja vezanih uz Crkvu bosansku, no nakon izdavanja Mandićeve knjige o Crkvi bosanskoj Solovjev mu je uputio više primjedaba na njegovu knjigu. Unatoč tomu ostali su u kontaktu pa je Mandić i dalje obavještavao Solovjeva o svome znanstvenom radu te tražio određenu pomoć od njega, a Solovjev je nakon izdavanja Mandićeve knjige o Crkvi bosanskoj napisao članak za zbornik radova u čast 75. obljetnice Mandićeva života.

⁵⁰ AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 55.

⁵¹ Riječ je članku: Alexandre V. SOLOVIEV, »Le Testament du Gost Radin«, *Mandićev zbornik. U čast o. dra. Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života*, Rim, 1965., str. 141–156.

⁵² AHFP, *Mandićeva ostavština*, sv. 13, m. 1, pm. 4, f. 62.

⁵³ *Isto*.

Summary

*BOSNIAN CHURCH IN THE CORRESPONDENCE BETWEEN DOMINIK MANDIĆ
AND ALEKSANDAR V. SOLOVJEV*

The rich archival legacy of the Croatian historian and Herzegovinian Franciscan Dominik Mandić contains more than 35000 documents, including his correspondence with numerous prominent scholars. Among these scholars was also the eminent historian Aleksandar V. Solovjev, and their correspondence lasted from 1957 to 1966. This correspondence consists of twelve letters and four postcards that contain some interesting thoughts of these two historians about certain historical topics. Although their correspondence started with the letter in which Solovjev has criticized Mandić's article about origins of Vlachs, during the next several years they stayed in contact. The topic of these letters frequently was the Bosnian Church, especially during the period when Mandić was writing his well-known study »Bogomilska crkva bosanskih krstjana« [Bogomil Church of Bosnian Christians]. Namely, during his work on the study Mandić was informing Solovjev about the progress, and it seems that Solovjev was pleased with the fact that both agreed about some fundamental questions about the Bosnian Church. Moreover, in his quest for the fragment from the Batal's Gospel, which is kept in the State Public Library in Sankt Petersburg, Mandić asked Solovjev for a help and Solovjev has sent him some articles. Their correspondence include specially interesting letters in which Solovjev has criticized Mandić's study about the Bosnian Church, and Mandić's replies to this critique. After this episode Mandić continued to inform Solovjev about his scholarly work, sent him his published studies and asked him for opinion before the publication of the Italian edition of the book on the Bosnian Church. It seems that during the time they became friends, and Solovjev helped Mandić to publish his study »Dalmatia in the Exarchate of Ravenna from the middle of the VI until the middle of the VIII century« in the prominent journal Byzantion. Moreover, Solovjev in occurrence of the 75th Mandić's birthday wrote an article for the Collection of studies, which was issued by Croatian Historical Institute in Rome.

KEY WORDS: *Dominik Manidć, Aleksandar V. Solovjev, Bosnian Church, correspondence, research.*